

Kosáry Domokos

A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁG –
EURÓPAI PERSPEKTÍVÁBAN*

Az utóbbi évtizedekben szinte külön, új irodalom foglalkozott Európa történeti struktúrájának problémáival. Ebből az derül ki, hogy ez a struktúra egyenlőtlen fejlődésű zónák, pontosabban egy fejlettebb epicentrum és az azt övező elmaradottabb peremvidék együttese. A peremzónák egy-egy országa — így Magyarország — esetének elemzése nemcsak néhány helyi színfolttal teszi az összképet teljesebbé, hanem bizonyos általánosabb érvényű tanulságokkal is gazdagítani tudja ismereteinket.

1728-ban, két évtizeddel a *De l'esprit des lois* megjelenése előtt, Montesquieu — saját nyilatkozata szerint — azzal az elképzeléssel látogatott el Magyarországra, hogy ott olyan régi intézményekre és szokásokra bukkan, amilyenek Franciaországban már nem találhatóak. Úgy látszik tehát, hogy Európában mindenütt olyan jelenségekkel számolt, amelyek — ilyen vagy olyan változatban — egyazon történeti fejlődés különböző fázisaival jártak együtt.

Most, amikor megpróbáljuk bemutatni ezt a 18. századi Magyarországot annak a jeles nemzetközi közönségnek, amely jelenlétével megtisztelt bennünket, nyilvánvalóan ellen kell állnunk annak a kísértésnek, hogy részletesen beszéljünk mindarról, amivel egy ország büszkélkedni tud vagy szeret. Ezért talán helyesebb, ha — Montesquieu gondolatát tovább vezetve — azt igyekszünk az újabb kutatási eredmények segítségével körvonalazni, hogy az egykori Magyarország miként helyezkedett el az európai fejlődés összefüggéseiben és távlataiban.

Az utóbbi évtizedekben szinte külön, új irodalom foglalkozott Európa történeti struktúrájának problémáival. Ebből az derül ki, hogy ez a struktúra egyenlőtlen fejlődésű zónák összefüggő együttesét képviselte. Pontosabban: egy fejlettebb epicentrum és az azt övező, elmaradottabb peremzónák együttesét. Az epicentrum és a peremzónák, mint egyazon nagy modell részei, kölcsönhatásban álltak egymással. E kölcsönhatás során a peremzónák olyan, mindig új problémákkal találták szemben magukat, amelyek nagyrészt az epicentrum országainak fejlődéséből adódtak. De az utóbbiakra sem maradt hatás nélkül elmaradottabb partnereik megléte, működése. Az új problémákra,

* Bevezető előadás a VII. Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus 1987. július 26-i megnyitó ülésén.

kihívásokra választ kellett találni. Alkalmazkodni kellett a változó feltételekhez. Legegyszerűbben összefoglalva ez az az elképzelés, amelyet az európai modellről és mechanizmusának működéséről az újabb kutatások nyújtanak nekünk. A modell persze dinamikus volt, fokozatos változásokon ment át, amelyek következtében áttolódott az epicentrum, és módosult nemcsak a peremzónák szerepe, hanem a kihívások jellege is. A lényegesen azonban ez nem változtatott.

A 18. században az epicentrumot Európa északnyugati vidékén találjuk. A kapitalista fejlődésben élenjáró Anglián és Hollandián kívül idesorolhatjuk még Franciaországot és — bizonyos mértékig — annak német és olasz határvidékét is. Ezt a magában véve is igen változatos „fennsíkot” kiterjedt peremzónák vették körül, többféle övezetben és változatban. Északon Skandinávia, délen az Ibériai-félsziget országai, köztük az egykori világhatalom, Spanyolország, illetve Dél-Itália. Keleten pedig a kelet-közép-európai sáv, Lengyelországgal és Magyarországgal, meg a tulajdonképpeni nagy keleti zóna. Sőt, akkoriban még egy negyedik, nyugati peremzónáról is beszélhetünk, az Újvilágban, amelynek északi része az epicentrum országainak, déli része pedig az ibériai peremzónának volt egy ideig kolóniája.

Mint valami egyszerű térkép, ez a vázlat is csak bizonyos fő vonalait tünteti fel a valóságnak, amely, ha közelebbről megnézzük, sokkal bonyolultabbnak tűnik. Annál is inkább, mivel az eltérő szintű zónáknak valamilyen korrelatív rendszere tulajdonképpen — úgy tűnik — egyes tájakon és országokon belül is megtalálható. Ha a Habsburg-monarchia példáját tekintjük, vagy pedig azon belül a régi, történeti, soknemzetiségű Magyarországot, amelyet egyesek, a 19. század küszöbén Kis-Európának neveztek a nagyon belül, akkor azt a kérdést is feltehetjük, hogy vajon az epicentrum és az azt övező peremzónák együttesének képlete, a civilizációnak valamiféle alaptípusaként, nem bukkan-e fel egymás felett, több szinten és méretben is Európa modelljén belül.

A felvilágosodás nagy áramlatát is az *egység és sokféleség* jellemezte. A felvilágosodás egysége mindenekelőtt Európa történeti fejlődésének alapvető azonosságából magyarázható. Közelebbről abból, hogy mindenütt volt egy hosszabb-rövidebb átmenet a kiváltságok rendszere és a polgári-liberális társadalom, a feudalizmus és a kapitalizmus között. A felvilágosodás sokfélesége viszont mindenekelőtt — bár nem kizárólag — abból következett, hogy a különböző zónák és országok a 18. században eltérő fejlődési szintet és eltérő történelmi előzményeket, hagyományokat képviseltek. Mivel azok a kritikai, racionális módszerek, amelyek segítségével a felvilágosodás képviselői támadásba lendültek a hagyományos világkép ellen, nem valamiféle egységes doktrínát, új ortodoxiát készültek a régi dogmák helyébe tenni, a felvilágosodás egyazon társadalmon belül is igen sokféle irányzatot tudott létrehozni.

Már ebből is következik, hogy az európai modell működését a felvilágosodás esetében sem lehet kielégítően úgy rekonstruálni, ha pusztán az epicentrum — mondjuk például Franciaország — főbb jelenségeit vesszük szemügyre. A modell nemcsak epicentrumból állt. A peremzónák egy-egy országa — így Magyarország — esetének elemzése nemcsak néhány helyi színfolttal teszi az összképet teljesebbé, hanem bizonyos általánosabb érvényű tanulságokkal is gazdagítani tudja ismereteinket. Segíthet közelebbről megfigyelni, hogy a zónák kölcsönhatásának mechanizmusa miként működik. Hadd mutassam ezt be az alábbiakban néhány példa segítségével.

1. Mindenekelőtt azt kell tekintetbe vennünk, hogy egyazon nagy modellen belül olyan *aszinkron jelenségek* éltek együtt, egyidőben, amelyek a fejlődés különböző fázisait képviselték. Az epicentrumban a felvilágosodás korának kezdetét az újabb irodalom a 17. század végétől szokta számítani, Newton, Locke és azon európai — vagy talán inkább francia — „*crise de conscience*” [lelkiismereti válság] időszakától, amelyről annak idején Paul Hazard beszélt. Magyarországon — és Kelet-Közép-Európában — viszont a felvilágosodás kora a 18. század második felében indult. Ezt megelőzően a közgondolkodás nemigen tette lehetővé a „filozófusok” eszméinek befogadását. Azok, akik akkoriban például Voltaire-t olvasták vagy fordították, inkább csak olyan protestánsok voltak, akiket kizárólag a tolerancia gondolata érdekelt a türelmetlenül katolikus Habsburg-monarchiában, illetve akik, nyugaton járva, már saját ortodoxiájukat kezdték félteni. Természetesen a 18. század első felében is voltak itt jeles tudósok, tanárok, orvosok, akik nevezetes műveket írtak. De ezúttal is helyesebb annak a másik — nem kevésbé gyakori — kísértésnek is ellenállni, hogy egy előző korszak kitűnő elméit — pietistákat, karteziánusokat és másokat — már a tulajdonképpeni felvilágosodás képviselőinek tekintsük.

2. Olyan külföldi — főleg német — bírálóknak válaszolva, akik a 18. század elején — nem egészen jogosan — azzal vádolták őket, hogy csak a lóhoz és a kardhoz értenek, az egykorú magyarok rendszerint azzal magyarázták országuk elmaradt voltát, hogy azt a hosszú török háborúk alatt súlyos pusztulás érte. S valóban: Budát, az egykori és eljövendő fővárost, csak 1686-ban sikerült felszabadítani, egy évvel Newton *Principia* című művének megjelenése előtt. Az ország nagy része meg 1699-ben, délkeleti szöglete pedig csak 1718-ban került vissza. Mindenekelőtt a romokban heverő ország újjáépítése volt soron. Mindez természetesen igaz volt. Csakhogy a felvilágosodás időrendjében Magyarországot az a Lengyelország sem nagyon előzte meg, amely pedig nem szenvedte végig hozzá hasonlóan a török hódítás következményeit. Így hát egy olyan másik, közös késleltető tényezőt kell találnunk, amelynek hatása az egész zónára kiterjedt. Ez a tényező volt a *késő feudalizmus rendszere*, amelynek fő jellemzői közé a városok, az ipari fejlődés megtorpanása, hanyatlása, a polgárság gyengesége, a feudális urak hatalmának növekedése és a jobbágyok alávetése tartozott. A gazdaságtörténészek szerint ez a rendszer a 16. század óta alakult ki itt az egyenlőtlen zónák kölcsönhatása és egy olyan nemzetközi munkamegosztás következtében, amely az agrárpiauccá váló, gyengébb partnerek számára előnytelennek bizonyult. Innen nézve viszont már nem a felvilágosodás időbeli eltolódása, a késés kelti fel figyelmünket, hanem inkább az, hogy mindezen akadályok ellenére a társadalomban *pár évtized múltán* már kialakultak az új eszmék befogadásához szükséges feltételek. S ezt a változást nem is volnánk képesek megérteni, ha még mindig hinnénk egy sor régebbi történésznek, aki szerint a 18. századi Magyarországot politikai, gazdasági és kulturális hanyatlás, „elnemzetietlenedés” és a Habsburg-monarchián belül „gyarmati” elnyomatás jellemezte. Ezt a nézetet, amely nagyrészt a nemesség politikai felfogásának felelt meg az 1848-as szabadságharc bukása után, már végképp megcáfolták az újabb kutatások. Ezekből, éppen ellenkezőleg, az vált bizonyossá, hogy a *18. századi Magyarországot fokozatos felemelkedés, fejlődés jellemezte*. Ez az új felfogás — és csak ez — egyezik meg a nemzetközi kutatás eredményeivel, amelyek szerint abban az időben

Európa egész modellje — és nemcsak az epicentrum — határozott szintemelkedést mutatott a korábbi időszakhoz képest.

Ez viszont arra vall, hogy változás következett be az epicentrum és a keleti zóna kölcsönhatásának jellegét és következményeit tekintve is. Az epicentrum hatása, kihívása már nem fékezte vagy éppen deformálta, hanem inkább ösztönözni kezdte a keleti peremzóna országait arra, hogy felzárkózni, korszerűsödni próbáljanak. Természetesen annyira, amennyire késő feudális struktúrájuk egyáltalán képes volt e változásokra reagálni.

3. A 18. század tehát Magyarországnak a *béke és regenerálódás korszakát* hozta meg. A népesség, annyi vérvesztés után, alig két nemzedék alatt megkettőződött — persze telepítésekkel is — és 1787 körül elérte a 9,5 milliót. A mezőgazdasági termelés, amely főleg az örökös tartományokban talált bővülő piacra, jelentősen nekilendült. A század végétől kezdve a birtokosok már a kapitalista termelésre való áttérés problémáival találták szemben magukat, amelyek azután a továbbiak során a késő feudális gazdasági rendszer bomlásához vezettek. A kereskedelem — főleg a külkereskedelem volumene erősen megnőtt. Főleg a Duna nagy víziútjának forgalma erősödött. Igaz, az ipar terén egy ideig még a céhes kézműipar fejlesztése, újjászervezése volt napirenden. De a 18. század második felében már a manufaktúra-ipar szerény kezdetei is felbukkantak. Az újjáépülő városok barokk, majd klasszicizáló épületek sorával gazdagodva kaptak új arculatot. Az egyébként gyenge — és nem kis részben német eredetű — kereskedő és kézműves polgárok gazdasági helyzete is megszilárdult, ha a nemesség által dominált politikai életben érdemlegesen szóhoz nem is juthatott. A nagyjából ötven kiváltságos „szabad királyi város” lakóinak száma — a patríciusokkal és az alsóbb rétegekkel együtt — az össznépességnek nagyjából csak 5%-át tette ki, nem számítva azokat a „parasztpolgárokat”, akik a mezővárosokban, ezekben a földesúri hatalomnak alávetett, bár viszonylag kedvezőbb helyzettel bíró, nagy agrártömörülésekben éltek.

Ebben a feudális társadalomban a főszerepet nyilvánvalóan csak a kiváltságos nemesség játszhatta. Ha a nemesek arányszáma talán nem is volt oly magas, mint a hasonló struktúrájú lengyel társadalomban, mégis majdnem minden ötödik személy a kiváltsággal bírók közé tartozott, akik az össznépességnek közel 4—5%-át tették ki. Ennek az igen széles mezőnyben elhelyezkedő nemességnek alsó, széles rétegei persze kis földjeiken nemegyszer éppoly szegényesen éltek, mint a parasztok, vagy kenyerüket mint kézművesek, alárendelt alkalmazottak keresték. A kiváltságosok piramisának csúcsán viszont a birtokos főnemesség mintegy 100—200 családot képviselt. Ezek közül főleg a nemrég felemelkedett „új” főnemesek voltak nyitottak a művelődés új motívumai iránt. A középnemesség, amelyet mintegy 3 ezer „*bene possessionatus*” család képviselt, különösen jellemző szerepet vitt. Ennek tagjai töltötték be a megyék — a nemesi önkormányzati szervek — különböző tisztségeit. Ez a réteg a 18. század folyamán lépésről lépésre emancipálta magát a mágnások gyámsága alól, és a század végén már ez utóbbiak mellett részt követelt magának a hatalomból is.

Nem meglepő tehát, hogy az új törekvéseket elsősorban a *nemesség bizonyos felső és középső elemei* tudták képviselni az új értelmiség hozzájuk kapcsolódó tagjaival együtt. A változások következtében ugyanis a kiváltságosak közül is egyre többen kezdték az ország elmaradott állapotát mind kényelmetlenebb-

nek találni. Az ilyen „elmozdulásnak”, a nemesi struktúrán belül, első, egyelőre még szerény jelei már az 1740-es években felbukkantak, abban az előképzítő szellemenben, amely a felvilágosodás korát közvetlenül megelőzte. A belső béke és a növekvő prosperitás évtizedei megnövelték a birtokos nemesek biztonságérzetét és öntudatát. Komor, ősi lakhelyeik helyett barokk és rokokó kastélyok százait építették, mosolygó parkok közepén. Ezek a nemesek már kezdtek elfordulni a vallásosság régi szigorú formáitól, és a jezsuiták hagyományos iskolarendszerétől. A piarista rend nagy iskoláiban, amelyek jobban alkalmazkodtak a korszerűbb nemesi igényekhez, az 1750-es évektől fogva már az Itáliából átvett, eklektikus „új filozófiát” tanították, és benne Newton fizikáját. A protestánsok pedig, a másik oldalon, a német, svájci és holland egyetemekről hozták haza, külföldi tanulmányaik befejeztével, az új tudományos eredményeket.

A 18. század második felében még jelentősebbé váltak ezek a változások. A 130 kollégium vagy más, középfokúnak minősíthető oktatási intézményen kívül 1763-tól működött már egy Bányászati Akadémia, 1777-től kezdve pedig 5 „királyi akadémia”, amelyeknek szakképzett hivatalnokokat kellett nevelniük. Az 1635-ben alapított egyetem 1769-ben új orvoskarral egészült ki, 1782-ben pedig egy Mérnöki Intézettel. Hozzátehetjük, hogy az 1712 és 1790 közt megjelent mintegy 15 ezer könyv nagy többsége a periódus utolsó két évtizedében látott napvilágot. A sajtó, néhány korai, rövid életű próbálkozás után, 1764-ben vált rendszeressé németül, majd 1780-ban magyarul, 1790 körül pedig gyors fejlődésnek indult. Az ekkor alakult nagy főnemesi könyvtárakban az új, modern kiadványokhoz hozzájutottak a mágánások titkárai, tehát értelmiségiek is. Ez volt ugyanis az új, laikus, szakképzett értelmiség megszületésének az időszaka. Ez az értelmiség, amely részint szegény nemesekből, de nemegyszer egyszerű, nem nemes családok fiaiból verbuválódott, már képes volt arra, hogy ellássa a felvilágosult államban rá váró szakmai feladatokat.

4. A még nagyon hagyományos társadalomban persze ezek a változások viszonylag szerénynek tűnhettek. Mégis jelezték egy olyan új időszak beálltát, amelyben — miután bizonyos társadalmi csoportok befogadóképessége biztosítva volt — a felvilágosodásnak eddig szinte összetorlódott, felgyűlt eszmei irányzatai most egyszerre behatolhattak, rohamosan, mintha *gyorsított ütemben* igyekeztek volna behozni késésüket. A modell működési módjának megfelelően az előbbre járó országok példái, kezdeményezői, eszmei törekvései nagy szerepet játszottak az új gondolkodás kialakításában, olvasmányok, személyes tapasztalatok, szóbeli beszámolók közvetítése útján. A német államok — és részben Itália — különösen fontos — ha nem is kizárólagos — közvetítő funkciót kaptak az újeszmék terjesztésében kelet felé. Közbeneső földrajzi elhelyezkedésükön kívül ez abból is magyarázható, hogy mivel maguk is megoszlottak a fejlettebb és elmaradottabb zónák között, problémáik és válszaik gyakran közelebb álltak az utóbbiakéhoz.

A nemesség — szerény számú — élenjáró csoportjai, amelyek valamiféle modernizáció felé tájékozódtak, persze úgy hasznosították az új eszméket, hogy saját igényeikhez igazították, módosították azokat. Ezzel viszont egyszerűsre el is mozdultak a kiváltságosok piramisán belül és mind távolabbra kerültek azoktól a hagyományos nemesi rétegektől, amelyek annak többségét alkották. Az új törekvések sorsának alakulását hosszú időn át nagyrészt e mechanizmus mozgása, a nemesség előretartó és hátrahúzó elemeinek feszült-

sége határozta meg. Az új értelmiség megjelenése nem sokat nyomott még e hatalmi kérdés mérlegében.

Annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy e peremzóna országait nem annyira egyöntetűen és általában valamilyen viszonylag elmaradottabb szint jellemezte, mint inkább a fokozott feszültség egyrészt az itt is felbukkanó legkorszerűbb motívumok és, másrészt, a masszív hagyományos, hátrahúzó erők között. *Az ősi és a modern jelenségeknek* ez a kontrasztja, együttes jelenléte az, amely az ilyen országok fejlődésének bizonyos archaikus jelleget adott és amely néha, legalábbis az irodalomban és a művészetben, érdekes és eredeti alkotásokat segített létrehozni.

5. A magyar irodalomtörténészek az 1772. évet tekintik — nem indok nélkül — az új nemzeti irodalom és a felvilágosodás jelképes kezdő dátumának. Ekkor bukkan fel egy drámában, antik hősként, a reformista köznemes merőben újszerű alakja. Az irodalom azonban a művelődésnek csak egyik összetevője volt. A történész a fordulatot inkább az 1760-as évek közepén tudja megtalálni. Különösen, ha a kérdést a politikai tendenciák szempontjából közelíti meg.

Ismeretes, hogy a „*thèse royale*”, a központi hatalom és a „*thèse nobilitaire*”, a rendiség hagyományos dialógusa modernizált formában, a francia felvilágosodás hátterében is folytatódott (Voltaire, Montesquieu). A peremzónákon ezek az árnyalati eltérések két külön politikai tendenciává ágaztak szét, és mint felvilágosult abszolutizmus és felvilágosult rendi mozgalom haladtak tovább.

A *felvilágosult abszolutizmus* alapján véve éppen a peremzónáknak volt sajátos politikai kísérlete. A nemzetközi politika játékában ugyanis a jobban szervezett és elmaradottabb országok kölcsönhatása az utóbbiakat arra szorította, hogy modernizálni próbálják magukat. A Habsburg-monarchia esetében ezt a szorító erőt legközvetlenebbül a porosz kihívás képviselte. Magyarországon, a Monarchián belül, 1765 és 1790 között állt felvilágosult abszolutista kormányzat alatt, abban az időszakban, amikor Mária Terézia és főleg II. József vezetett be egy sor reformot, mindeneke előtt a jobbágyvédelem, az új oktatási rendszer, a vallási türelem stb. terén. E reformokat a nemesség többsége ellenezte, de a felvilágosult szellemű kisebbség jó ideig helyeselte.

Néhány olyan országban, ahol a nemesség és a régi, rendi szisztéma politikai helyzete hagyományosan erős maradt, egy ezzel rivális, másik politikai tendenciával is találkozunk, amely a *feudális, rendi képviselési rendszert* akarta korszerűsíteni. Lengyelországban ez a tendencia vált uralkodóvá, de kibontakozott ez Magyarországon is. Felvilágosult és nemzeti szellemű programja eleinte, az 1770-es években, főleg a nemzeti nyelv, irodalom, művelődés korszerűsítésére irányult. Nem sokkal utóbb, 1790 körül azonban már széles körűvé vált és Magyarország politikai és gazdasági emancipációját követelte.

Mindkét említett tendencia olyan nemesi, kiváltságos csoportok törekvéseit fogalmazta meg, amelyek szándéka a fennálló feudális rendszer korszerűsítésére, a legfeltűnőbb hiányosságok orvoslására irányult. Azt a célt, hogy magát a feudális rendszert egészében felszámolják, csak egy harmadik politikai tendencia tűzte maga elé. Ez az *antifeudális reformizmus* a leghaladóbb, de az adott társadalmi viszonyok közt a leggyengébb volt a három közül. Értelmiségiék és, kevesen, reformista nemesek képviselték, akik önálló, saját politikai erő híján először a felvilágosult abszolutizmust, majd a felvilágosult rendi

mozgalmat támogatták, bár végül is a francia forradalomba vetették minden reményüket.

A 18. század végén mindhárom felvilágosult politikai tendencia lezárult. A felvilágosult abszolutizmust a francia forradalom tolta félre, amely a másik két tendenciának viszont egy időre nagy lökést adott. Alig pár év múlva azonban a felvilágosult rendi mozgalom is megtorpant: a nemesség megrettent a francia forradalom második, radikális szakaszától. Végül pedig az anti-feudális reformisták, magukra maradvá és radikalizálódva, saját, titkos „jakobinus” mozgalom szervezésével próbálkoztak, amelyet azonban a hatalomnak hamar sikerült felgöngyölítenie. Résztvevőit bebörtönözték és vezetőit 1795-ben kivégezték. Egy sokat ígérő avantgárd sorsa tört meg ezzel. E válságot követően hosszú időn át egy rendi nacionalista, feudális politikai tendencia vált uralkodóvá egészen addig, amíg 1830 körül ki nem bontakozott egy új, *nemzeti liberális nemesi reformmozgalom*, amely megelőzte és előkészítette 1848 forradalmát.

A felvilágosodás kora e válság ellenére sem maradt eredménytelen. A gazdasági-társadalmi fejlődés folyamata előbb-utóbb elkerülhetetlenné tette, hogy a felvilágosult antifeudálisok programját újra napirendre tűzzék, továbbfejllesszék és megvalósítsák, felszámolva a feudális rendszert. Volt folytonosság a régi, soknemzetiségi Magyarországon élő népek — magyarok és mások — nemzeti fejlődésében is. Az is figyelmet érdemel, hogy a felvilágosodás örökségének, hagyományainak nagy része beépült a 19. és 20. század eszmevilágába, intellektuális felszerelésébe. Igaz, reményeiből, ígéreteiből sok minden nem válhatott valóra. S ezért nehéz nem hatása alá kerülnünk annak az emberi — kollektív és egyéni — drámának, amely a 18. századi Magyarországon a felvilágosodás osztályrésze lett.